

Ліна Болібрух
(Львів)

ОБРЯДОВО-ЗВИЧАЄВЕ ВИКОРИСТАННЯ ХЛІБА В ТРАДИЦІЙНОМУ ВЕСІЛЛІ ПОДОЛЯН

У статті охарактеризовано обрядово-звичаєве використання хліба у структурі традиційного подільського весілля. На основі власних етнографічних польових записів, опублікованих джерел і даних наукової літератури проаналізовано функціональне призначення і знаково-символічну роль хліба на різних етапах весілля подолян. Зокрема, увагу зосереджено на таких весільних діях, як сватання, заручини, барвінковий обряд, запрошення на весілля, благословення перед шлюбом та зустріч молодих після вінчання, «перейма», пов'язування молодої хусткою.

Ключові слова: етнологія, Поділля, весілля, хліб, обряд, звичай.

The article provides the characteristic of the ceremonial and customary use of bread in the structure of the traditional wedding of Podillya. Based on own ethnographic field recordings, published sources and data from scientific literature analyzed functionality and symbolic role of bread in the various stages of wedding of the podolyany. In particular, the attention concentrated on such wedding actions as matchmaking, engagement, periwinkle rite, invitation to the wedding, blessing before the marriage and meeting after it, «pereyma», associating the bride by kerchief.

Keywords: ethnology, Podillya, wedding, bread, rite, ceremony.

В статье дана характеристика обрядного использования хлеба в структуре традиционной свадьбы подолян. На основе собственных этнографических полевых записей, опубликованных источников и данных научной литературы сделан анализ функционального назначения и знаково-символической роли хлеба на разных этапах свадьбы подолян. В частности, внимание сосредоточено на таких свадебных действиях, как сватовство, помолвка, барвиновый обряд, приглашение на свадьбу, благословение перед венчанием и встреча молодых после него, «перейма», покрывание невесты платком.

Ключевые слова: этнология, Подолье, свадьба, хлеб, обряд, обычай.

У слов'янській традиційно-побутовій культурі загалом й українській зокрема хліб символізував добробут, плодючість, продовження роду. У народній ієрархії цінностей він посідав виключно важливе місце, був синонімом життя, благополуччя, багатства [21, с. 289; 24, с. 35; 30, с. 409; 35, с. 3]. Хліб супроводжував основні віхи людського життя: з ним приходили до породіллі й новонародженого, використовували у весільних обрядах, з хлібом відправляли померлого в потойбічний світ.

Дослідження ролі та місця хліба у структурі традиційного українського весілля є важливим й актуальним з наукового погляду, тому що знавці весільного ритуалу, а також фахівці традиційного народного харчування не звертали належної уваги на звичайний, необрядовий хліб. Переважна більшість етнологів торкалася передусім етнорегіональних

особливостей і локальної специфіки процесу вирощування й виготовлення хліба, а також звичаїв та обрядів, пов'язаних з приготуванням обрядового весільного хліба – короваю, калачів, лежнів, «шишок», «гусок» тощо [10; 11; 12; 13; 19; 20; 25; 36; 38]. Відтак поза увагою науковців залишався хліб, який був продуктом повсякденного харчування, і процес виготовлення якого не супроводжувався спеціальними обрядами.

Вибір територіальних меж, які охоплюють терени етнографічного Поділля, зумовлений наявністю місцевої локальної специфіки незначного використання хліба у традиційній весільній обрядовості, порівняно з домінуючою кількістю спеціального весільного печива. Окресливши територію дослідження, доцільно з'ясувати функціональне призначення і знаково-символічну роль необрядового хліба на різних етапах традиційного подільського весілля. Очевидно, поставивши таке за-

вдання, зосередимо увагу на обрядово-звичаєвому використанні хліба в загальній структурі хліборобських мотивів у весільній обрядовості. Для виконання мети й завдань дослідження неодмінним є використання неопублікованих архівних матеріалів, зібраних автором особисто під час польових етнографічних експедицій, які проводилися в Городоцькому районі Хмельницької області та Бережанському районі Тернопільської області [1; 2].

Традиційне весілля подолян має досить чітку структуру, що відзначається локальною варіативністю, однак зберігає загальноетнічні риси у своїй основі. Його умовно поділяють на три послідовні етапи – передвесільний, власне весільний та післявесільний. Як атрибут хліб наявний у кожному циклі обрядовості. Згідно з народними звичаями і традиціями, свататися в Україні, зокрема й на переважній більшості теренів Поділля, завжди йшли з хлібом і пляшкою горілки [9, арк. 16; 3, арк. 5, 6; 6, арк. 15; 1, арк. 2, 10, 11, 17; 2, арк. 10, 32; 16, с. 22; 27, с. 373; 34, с. 222]. Інколи для вдалого результату сватачі позичали хліб у сусідів, які живуть у мирі й злагоді [14, с. 218]. Незалежно від того, як місцеве населення називало висватування дівчини («запивати могорич», «йти за словом», «змовини», «словини» чи «договір»), відбувалося воно за загальноукраїнською традицією. Увійшовши до хати, старости (свати) віталися і ставили хлібину з пляшкою горілки на стіл. Після цього заводили розмову, представлялися купцями й виявляли бажання купити теличку, ягничку чи овечку, яка нібито, за розповідями людей, є в цьому господарстві. Позитивний або негативний результат такої розмови сватачі розцінювали, спостерігаючи за діями господарів оселі та їхньої доньки. Якщо дівчина кланялася батькам і гостям, приймала хліб, то це знаменувало її згоду на шлюб. Якщо ж сватання завершувалося відмовою, то дівчина цілувала хліб і повертала його назад. До слова, у випадку одночасного приходу декількох старостів від різних парубків дівчина поводила себе так. Підійшовши до столу, де лежали хлібини кожної пари старостів, вона вказувала на хліб і запитувала, хто саме його приніс. Після цього залишала хлібину того хлопця, з яким виявляла бажання одружитися, а решту брала зі столу, цілувала й по-

вертала старостам зі словами: «Спасибі за честь. Нехай Вам Бог дає з інших рук» [37, с. 26]. Специфіка подільського сватання характеризувалася певними інваріантами цього весільного дійства. Зокрема, на теренах східноподільських сіл побутовув звичай обміну хлібом між майбутніми нареченими при позитивному завершенні сватання. Відтак дівчина не лише приймала хліб, але й віддавала хлопцеві чи сватачам свою хлібину (обмінювала хліб) [37, с. 25]. Окрім цього, у селах Східного Поділля сватання вважалося повноцінним лише за умови розрізання і споживання принесеного сватами хліба. На Вінниччині під час гостини староста намагався швидко розрізати принесений хліб, аби молода його не віднесла назад у дім молодого. Проте найчастіше розрізала хліб сама дівчина. Інколи вона розламувала хліб руками або відламувала шматок від принесеної хлібини [31, с. 327; 17, с. 109]. Зокрема, на теренах Тростянецького району Вінницької області свати відкраювали від хліба велику скибку й давали нареченим, які стояли біля порогу, і сідали за стіл лише тоді, як з'їдали хліб [39, с. 127]. Отож хліб був основним атрибутом сватання. Якщо дівчина його приймала, це означало її згоду на шлюб, якщо ж повертала – це означало відмову.

На теренах етнографічного Поділля локально побутовув звичай обрядового використання хліба на заручинах. Зокрема, у деяких східноподільських селах (Вінниччина) на заручини запрошені гості несли хліб, причому хліб приносив чоловік, а жінка брала з собою миску борошна [45, с. 72]. Відтак під час заручин молодим зв'язували руки на хлібові. Обрядове з'єднання рук остаточно скріплювало згоду на шлюб і відбувалося так. Старший староста накривав рушником хліб, на який по черзі клали руки наречена, наречений і родичі молодих. Зв'язуючи покладені на хлібину руки, староста промовляв: «Не в'яжеться вузол, а в'яжеться слово» [4, арк. 31; 23, с. 502].

Обрядово-звичаєве використання хліба у традиційному весіллі подолян було обов'язковим також у передшлюбних дійствах, зокрема під час обряду вінкоплетення, виготовлення весільного деревця та запрошення на весілля. Подільська локальна специфіка наявності хліба у структурі барвінкового обряду полягала в

тому, що хлібину використовували лише на завершальному етапі цієї обрядодії (на відміну від аналогічного обряду в бойків, гуцулів, лемків або буковинців, де хліб як атрибут був наявний під час збору барвінку та власне виготовлення вінка). Повсюдно на теренах Поділля побутував звичай, згідно з яким після виплітання вінка його неодмінно ставили на хліб. Подекуди, зокрема у селах Західного Поділля (Тернопільщина), жінки-свахи клали вінок на дві хлібини, поставлені одна на одну, і заносили до комори, де він перебував аж до ранку – до вбирання молодої та її благословення до шлюбу [18, с. 17; 44, с. 81; 28, с. 271]. Натомість на території західної частини Східного Поділля в обряді вінкоплетення брали участь не міжні жінки, а дівчата – подруги нареченої. Після завершення виготовлення вінка мати молодої входила з хлібиною до хати, клала на неї вінок і нею ж благословляла всіх дівчат по черзі, промовляючи: «Хай вас Бог благословит, щоб ви дочекалися такого віночка, як моя дочка» [1, арк. 16].

Згідно з подільською весільною традицією, крім барвінкового вінка й короваю, виготовляли ще один атрибут – «гільце» (весільне деревце), зазвичай із плодового дерева чи ялини. Перед прикрашанням його неодмінно запихали у хлібину, де воно перебувало протягом усього весілля [22, с. 101; 32, с. 398–399]. Наприкінці весільної гостини від «гільця» відламували маленькі гілочки й дарували людям разом зі шматками весільного короваю, а те, що залишалося від гілки, причіпляли до дерева, яке росло біля хати. За іншим звичаєм, який побутував на теренах західної частини Східного Поділля, «гільце» потрібно було викупити у друзів молодого хлібом і могоричем. Лише після цього друзі висаджували весільне «гільце» на найвище дерево [1, арк. 5].

У подолян запрошення на весілля, як один з етапів передшлюбних дійств, також супроводжувалося обрядовим використанням хліба. Щоправда, територіально побутування такого звичаю охоплювало окремі подільські терени й відзначалося його локальними варіаціями. Скажімо, у селах центральної частини Поділля батьки молодої, відправляючи доньку на запрошення гостей, стояли біля дверей, тримаючи в руках хлібини, попід які вона проходила. Після виходу молодої з осе-

лі мати з батьком обходили навколо неї з хлібом і кропили свяченою водою [18, с. 27–28]. На відміну від описаного звичаю, на теренах Західного Поділля батьки нареченої, відправляючи її на запросини, не лише благословляли хлібом, але й давали доньці дві хлібини з собою. Із цим хлібом молода ходила просити весільних гостей [28, с. 271]. Натомість на східно-подільських теренах запрошення хлібом чи іншим видом весільного печива залежало від статусу й весільного чину гостя. Наприклад, молоді запрошували хлібом старосту, старшого боярина, старшого дружбу та дружку, хлібом і калачем – кухарку [37, с. 30], причому хліб згадували безпосередньо в запрошенні: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля» [42, с. 121]. В оселі свого обранця молода запрошувала, промовляючи такі слова: «Просили батько і мати на хліб, на сіль, а я – на весілля. Маму – за маму, батька – за батька, а [ім'я нареченого. – Л. Б.] – за чоловіка не на день, не на рік, а на цілий вік» [38, с. 40].

Власне весільний обрядовий цикл традиційного подільського весілля розпочинався зранку в день вінчання. У подолян, як і в усіх українців, загальноприйнятим звичаєм уважався прихід весільних гостей не з пустими руками, а з гостинцями, подарунками. Відтак майже повсюдно на теренах Поділля, ідучи на весілля, гості брали з собою хліб або калачі, причому хлібину несла жінка, а чоловікові годилося йти з пляшкою горілки [1, арк. 10, 11; 2, арк. 4, 31, 34]. Натомість в окремих селах Хмельниччини з хлібом приходили лише друзі та дружки [40, с. 615].

Як правило, перед приходом молодого до молодої та власне шлюбом відбувалися певні обряди в домі кожного з наречених. Одним з важливих обрядів, який проходив напередодні вінчання окремо в нареченої та нареченого, був посад (посаг) молодих. При цьому, виряджаючи сина до його обраниці, батьки благословляли його хлібом [45, с. 81]. Після отримання благословення від батьків і родини молодий зі своїми гостями вирушав до оселі молодої. У селах західної частини Східного Поділля побутував звичай робити умовну арку з хліба, попід якою мав пройти молодий, виходячи з дому [1, арк. 12].

Майже одночасно з дійствами в нареченого в домі молодої відбувалося урочис-

те розплітання її коси, покладання вінка, посад та благословення перед шлюбом. Спершу батьки благословляли молоду на розплітання коси: мати – хлібом, батько – іконою [37, с. 34]. Після цього послідовно здійснювали обряд розплітання коси, покладання вінка та благословення молодої. Залежно від місцевої традиції, для цих обрядодій характерні локальні варіації. Скажімо, на теренах західної частини Східного Поділля вони відбувалися так: «Знімали образи, ставили на стіл буханку хліба, молода клякала. Тоді весь рід йшов її чесати: спочатку мама з батьком, тоді брати, сестри. Накладали їй віночок, вельон» [1, арк. 9]. Деяко інший варіант цих обрядодій побутував у селах центральної частини Східного Поділля. Тут під час батьківського благословення хлібом-сіллю молода сиділа на кожусі і тримала в руках хлібину [33, с. 255].

Після накладання вінка і благословення до оселі молодої підходила весільна процесія на чолі з молодим. У селах центральної частини Поділля місцеві хлопці переймали молодого хлібом-сіллю, вимагаючи від нього могорич за наречену. Випивши з парубками по келишку горілки та віддячивши за «перейму», молодий продовжував свій похід [1, арк. 12, 16]. Перед домівкою молодої її обранець зустрічав перепону, яку на теренах Західного Поділля називали «брамою». Зазвичай молодь, весільні гості нареченої не впускали молодого до хати, ставили стіл, хліб, образ, вимагаючи викуп за молоду [2, арк. 3, 10, 19]. Лише після відповідного торгу й оплати за молоду (зазвичай декількома пляшками горілки) молодому дозволяли ввійти до хати.

До слова, на теренах Поділля побутував звичай обміну хлібом між родами молодих. Зазвичай це відбувалося під час торгу за наречену. Зокрема, у селах Городоцького району Хмельницької області молодий приходив у дім своєї обраниці з власним хлібом, а повертався – з обмінним. Під час польової науково-пошукової роботи зафіксовано два варіанти побутування цього звичаю: «Молодий, як приходив до молодої, то приносив хліб. Тоді робили обмін: той хліб, що він приніс, лишали, а давали йому другий. І він вже йшов додому з цим хлібом» [1, арк. 9]; «...Як приходив молодий до молодої, то все приносив дві буханки хліба. А як

йшла молода до нього, то брала з собою два колачі» [1, арк. 8].

Після невеликої гостини або ж одразу після приходу молодого наречених благословляли й випроводжали до шлюбу. Повсюдно на теренах Поділля ці обрядодії супроводжував хліб. Більше того, деякі дослідники висловлювали думку про те, що найранішою формою фіксування шлюбу було саме батьківське благословення хлібом-сіллю [43, с. 281]. Загальна картина цього дійства виглядала так: батьки і найближча рідня молодої сідали на лаву, причому кожен тримав хлібину або ж передавали один хліб з рук у руки. Молода й молодий проходили біля кожного з членів сім'ї, кланялися, цілували руки і хліб, а той, хто благословляв, залежно від місцевої традиції, торкався хлібом голови нареченої (нареченого) чи символічно перехрещував їх хлібом [1, арк. 3, 9, 12, 17; 2, арк. 8, 17; 18, с. 48; 34, с. 225; 29, с. 287; 26, с. 70]. Подекуди на теренах Вінниччини після благословення батьків староста тричі обводив молодих довкола столу, на кожному куті якого лежала хлібина [8, арк. 63]. Натомість в окремих селах Західного Поділля після батьківського благословення на подвір'я перед хатою виносили стіл, на який клали дві хлібини. Після цього свахи, дружки та староста бралися за руки, тричі обходили навколо столу, співаючи:

*Нехай загородять, куди враги ходять,
Нехай стежка буде, куди ходять люди*
[44, s. 84].

Молоді ж, виходячи з помешкання, проходили під символічною аркою з хліба, яку робили біля воріт два старости [2, арк. 31].

На теренах етнографічного Поділля спорадично виявляємо традицію, за якою наречені брали хліб також до церкви на вінчання [1, арк. 19; 34, с. 226]. До слова, у селах Бережанського району Тернопільської області побутував звичай, згідно з яким молодим давали по шматочку хліба, щоб ті мали його при собі під час вінчання. Одна з респонденток зауважила: «Запихали молодій за пазуху, а молодому, то переважно в кишеню трошки зілле свеченого, хліба кусочок з цукром, щоб їм було життя солодке і все з хлібом» [2, арк. 32]. На західноподільських теренах побутував локальний звичай, за яким мо-

лоді, вийшовши з церкви після вінчання, з'їдали «прилипку» – ту хлібну перетинку, яка з'єднувала докупі дві хлібини [29, с. 287].

Повертаючись із церкви, по дорозі додому молоді зустрічали «перейму», яку робили односельці. Переймаючи наречених, вони виносили посеред дороги стіл чи ослін, на якому неодмінно стояв хліб, пляшка горілки, подекуди ще й зерно – жито, пшениця або овес. «Перейма» вважалася честю для молодих, тому оминати її не дозволялося. Відтак наречені щедро обдаровували «переймачів». Зокрема, на теренах Східного Поділля, зустрівши першу «перейму», молода обмінювала її на пару калачів, наступні – на хліб, кожного разу кладучи на стіл карбованця. Подекуди хліб мав викупити молодий, причому хорошим знаком уважалося, якщо він переплачував за хлібину в декілька разів [33, с. 286; 40, с. 463; 42, с. 122; 4, арк. 38; 5, арк. 7; 7, арк. 65]. Відомо дослідниця традиційного українського весілля Валентина Борисенко зауважила, що цей звичай має давнє походження, символізує захист наречених від злих сил і побажання добра й достатку [14, с. 224].

Зустріч молодих після вінчання відбувалася не менш урочисто, ніж благословення й випроводжання до шлюбу. На території етнографічного Поділля ця обрядодія мала локальні варіанти, однак повсюдно її обов'язковим атрибутом був хліб. З метою забезпечити молодому подружжю щасливе й багате життя мати одягалася у вивернутій вовною доверху кожух і, тримаючи в руці хлібину, обсівала молодих певним зерном або збіжжям [34, с. 232; 42, с. 123]. Окрім того, у селах Східного Поділля після обсівання молодих свекруха із зятем обмінювалися парою хлібин, і лише після того молоді заходили до хати [22, с. 103].

Вибираючись у дім молодого, його обраниця разом із приданим обов'язково брала з собою хліб. Про хліб як неодмінну складову приданого йдеться у весільній пісні:

*Дала тобі двоє хліба на дорогу,
Не вертайся, моя доню, вже додому*
[6, арк. 45].

Свекруха також зустрічала молодих із хлібиною, обмінюючи її на хліб невістки [14, с. 226]. На запитання матері моло-

дого, із чим прийшла до неї невістка, та відповідала: «З хлібом, сіллю, з твоїм сином» [40, с. 630].

Одне з найважливіших дійств традиційного українського, зокрема й подільського, весілля – пов'язування молодої в хустину чи намітку – фактично завершувало цикл власне весільних обрядодій. У деяких східноподільських селах цей обряд розпочинався з того, що мати і сваха мінялися хлібом над головою молодої, після чого її покривали хусткою [41, с. 117]. Зауважимо, що у структурі традиційного подільського весілля для цього обряду характерна етнолокальна особливість. Вона полягає в тому, що після покривання молодої заміжні жінки виконували спеціальну пісню. Залежно від ареалу поширення існують різні варіанти цієї пісні. Наведемо деякі з них:

*Ой так нараділи,
Як самі схотіли,
Із хліба вже паляниця,
Із дівки вже молодиця* [45, с. 82];

*Зробили ми діло,
Аж чоло нам впріло,
З хліба – паляницю,
З дівки – молодицю* [41, с. 117].

Тексти пісень засвідчують, що перехід від статусу дівчини до статусу жінки пов'язується із трансформацією «хліба» в паляницю. Відповідно, хліб у цьому контексті доцільно розглядати як зерно, збіжжя, яке асоціюється з дівчиною. Натомість паляниця (один з видів хліба, переважно пшеничний) образно уособлює заміжню жінку і є результатом перетворення природного продукту хліборобства в хлібний виріб. До слова, дослідниця В. Борисенко вважає, що обряд покривання молодої головним жіночим убором мав сприяти плодючості всього і був яскравим виявом поклоніння хліборобському культу [15, с. 452].

Отже, на основі польових етнографічних матеріалів, опублікованих джерел етнографічного характеру та наукової літератури здійснено спробу з'ясувати функціональне призначення і знаково-символічну роль хліба на різних етапах подільського весілля. Результати дослідження дають змогу дійти таких висновків. Хлібина була основним атрибутом сватання, її приймали на знак згоди дівчини

на шлюб. Хліб часто використовується в передшлюбних діях: під час обряду вінкоплетення, виготовлення «гільця», запрошення гостей. Етнорегіональними особливостями відзначався звичай обміну хлібом між родами молодих, який відбувався на різних етапах подільського весілля. Локально побутувала традиція приходу весільних гостей із хлібом. Власне весільний цикл звичаїв та обрядів, обов'язковим атрибутом яких був хліб, охоплював такі дії: благословення наречених окремо в домі кожного з них, «брама», посад молодих, благословення наречених перед шлюбом, їх зустріч після церковного вінчання, пов'язування молодої в хустину. Використання хліба в післявесільному циклі звичаїв та обрядів подільян незначне, позаяк воно локально побутувало під час обрядового обміну хлібом між родами молодих на другий день після весілля.

Література

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка). – Ф. 119, оп. 17, спр. 280-Е, 20 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Весільна обрядовість», зафіксовані студенткою четвертого курсу Болібрux Ліною Василівною 13–16 липня 2009 р. у Городоцькому р-ні Хмельницької обл.).
2. Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 370-Е, 34 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми «Весільна обрядовість», зафіксовані аспіранткою першого року навчання Болібрux Ліною Василівною 8–11 червня 2011 р. у Бережанському р-ні Тернопільської обл.).
3. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 1–4, спр. 243, 13 арк.
4. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4, спр. 326, 40 арк.
5. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4, спр. 327, 12 арк.
6. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–5, спр. 420, 119 арк.
7. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–7, спр. 685, 79 арк.
8. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–7, спр. 691, 200 арк.
9. НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5, спр. 471, 56 арк.
10. *Артюх Л. Ф.* Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. – К. : Наукова думка, 1982. – 110 с.
11. *Артюх Л. Ф.* Обрядовий хліб у символіці культурно-побутової єдності народів / Л. Ф. Артюх // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 5. – С. 33–37.
12. *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Л. Ф. Артюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 451 с.
13. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні / В. К. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
14. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К. : ВНЦ «Доля», 1994. – С. 217–228.
15. *Борисенко В. К.* Весільна обрядовість / В. К. Борисенко // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – С. 433–455.
16. *Босик З.* Весілля в селі Лисанівці Хмельницької області ХХ століття / Зоя Босик // На сторожі української народної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С. 22–25.
17. *Гадомський В.* Родинна обрядовість у с. Заливанщина Калинівського району на Вінниччині / В'ячеслав Гадомський // Народна культура Поділля в контексті національного виховання : зб. наук. пр. / [відп. ред. А. С. Мельничук]. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 2004. – С. 107–115.
18. *Галька И.* Народные обычаи и обряды з околиц над Збручем / И. Галька. – Л., 1860. – Ч. 1. – 144 с.
19. *Гонтар Т. О.* Народне харчування українців Карпат / Т. О. Гонтар. – К. : Наукова думка, 1979. – 140 с.
20. *Гонтар Т. О.* Традиционная праздничная и обрядовая пища украинцев Полесья в XIX–XX вв. / Т. О. Гонтар // Советская этнография. – 1986. – № 5. – С. 92–98.
21. *Грінченко Б.* Словарь української мови : у 4 т. / репринт. вид. за 1907–1909 рр. / Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 2 : З–Н. – 574 с.
22. *Дубина Р.* Весільний обряд в селі Северинівка Жмеринського району Вінницької області (сер. ХХ ст.) / Руслан Дубина // Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – О., 2010. – С. 8–109.
23. *Дучинский Н.* Свадебные обряды в Ольгопольском уезде Подольской губернии / Н. Дучинский // Живая старина. – 1896. – Год 6. – Вып. III–IV. – С. 501–522.

24. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3 : Кора – М. – 549 с.
25. *Здорова Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здорова. – К. : Наукова думка, 1974. – 158 с.
26. *Іванков Б., Охрименко Н.* Весільний обряд у селі Дністровому / Борис Іванков, Надія Навроцька // Літопис Борщівщини. – 1994. – Вип. 6. – С. 70–72.
27. *Косаківський В. А.* Весілля в с. Хоменках Шаргородського району Вінницької області (XX ст.) / В. А. Косаківський // Подільська старовина : зб. наук. пр. / [відп. ред. В. А. Косаківський]. – Вінниця, 1993. – С. 373–377.
28. *Навроцький В.* Весілля в Котузові // Правда. – 1869. – Чис. 32. – С. 269–272.
29. *Навроцький В.* Весілля в Котузові // Правда. – 1869. – Чис. 34. – С. 287–288.
30. *Несен І.* Хліб у весільних обрядах українців (в контексті праці Хв. Вовка «Шлюбний ритуал та обряди на Україні») / І. Несен // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків. – К., 2000. – С. 407–416.
31. *Пилипак М.* Передвесільна обрядовість Східного Поділля (поч. – 50 рр. XX ст.) / Максим Пилипак // Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – О. : Вид-во КП ОМД, 2010. – С. 324–333.
32. *Правдюк О. А.* Весілля в селі Мізаківські Хутори Вінницького району Вінницької області // Весілля : у 2 кн. – К. : Наукова думка, 1970. – Кн. 2. – С. 398–399.
33. *Руденко М. А.* Весілля в селі Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області // Весілля : у 2 кн. – К. : Наукова думка, 1970. – Кн. 2. – С. 251–293.
34. *Рыбский Ф.* Свадебные обряды и песни в г. Макове Каменецкого уезда Подольской губернии / Ф. Рыбский // Живая старина. – 1895. – Год 5. – Вып. II. – С. 222–234.
35. *Страхов А. Б.* Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования / А. Б. Страхов. – Мюнхен, 1991. – 246 с.
36. *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов // Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: избранные труды. – М. : Международные отношения, 1996. – С. 158–267.
37. *Танцюра Г.* Весілля в селі Зятківцях / Г. Танцюра. – К. : Народознавство, 1998. – 401 с.
38. *Творун С. О.* Українські обрядові хліби: на матеріалах Поділля / С. О. Творун. – Вінниця : КНИГА – ВЕГА, 2006. – 96 с.
39. *Тисячна Т.* Весілля в с. Гордіївка Тростянецького району на Вінниччині: минуле і сучасність / Тамара Тисячна // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. – С. 126–129.
40. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – С.Пб., 1877. – Т. 4 : Обряды (родины, крестины, свадьба, похороны). – 713 с.
41. *Черняк Н.* Покривання молодої у весільному обряді с. Слободище Іллінецького району на Вінниччині / Наталя Черняк // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. – С. 115–120.
42. *Шахова Ю.* Весілля у Брацлаві на Вінниччині / Юлія Шахова // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. – С. 120–126.
43. *Ястребов В.* Свадебные обрядные хлебы в Малороссии / В. Ястребов // Киевская старина. – 1897. – Т. LIX. – № 11. – С. 281–288.
44. *Bayger A.* Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. – Lwyw, 1899. – 319 s.
45. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie. – Wrocław ; Poznań, 1994. – Т. 47 : Podole. – 229 s.